

تحلیل روش‌های آموزشی امام رضا^(ع) با تکیه بر مسند الإمام الرضا^(ع)

ثریا قطبی^۱، اکبر رهنما^۲، نسرین رهبری پاک^۳، حسن نجفی^۴

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۰/۳۰

تاریخ پذیرش: ۹۵/۱/۲۱

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تحلیل روش‌های آموزشی امام رضا^(ع) با تکیه بر مسند الإمام الرضا^(ع) انجام شده است. نوع پژوهش، کاربردی و روش آن تحلیل مفهومی و اسنادی است. جامعه پژوهش متنی و شامل کلیه مضامین مرتبط با روش‌های آموزشی امام رضا^(ع) در مسند آن حضرت است که به صورت هدفمند و در راستای سؤالات پژوهش انجام گرفته است. یافته‌های پژوهش حاکی است که روش‌های آموزشی امام رضا^(ع) در برگیرنده فنون آسان ساز شامل دسته‌بندی مطالب، جملات کوتاه و بهره‌گیری از داستان؛ فنون جلب توجه مخاطب شامل تأکید بر اهمیت مطلب، استفاده از کلمات خطاب‌ی و استفاده از ادات تنبیه و تحضیض؛ شیوه‌های عینیت بخش شامل ذکر مثال و تشبیه و شیوه پرسش و پاسخ شامل طرح پرسش ابتدایی از سوی امام^(ع) و پاسخ آن از سوی شاگرد با تأیید، تصحیح و تکمیل آن از سوی امام^(ع)، طرح پرسش‌های احتمالی و پاسخ آن توسط امام^(ع) و طرح پرسش ابتدا از سوی شاگرد و پاسخ توسط امام^(ع) است. نتیجه آن که از میان روش‌های نام برده، پرسش و پاسخ از بیشترین اهمیت برخوردار است. استفاده از این روش توسط امام رضا^(ع) سبب ایجاد روحیه پرسش‌گری در مخاطبان و موجب افزایش انگیزه یادگیری و شرکت فعال شاگرد در فرایند آموزش می‌شود و با تقویت قوه تفکر، تعمیق و تمرکز بر زوایای آموزش را در پی دارد.

واژه‌های کلیدی:

روش‌های آموزشی، مسند الإمام الرضا^(ع)، روایات، آسان‌سازی، عینیت‌بخشی

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه شاهد (نویسنده مسئول): sghotbi@shahed.ac.ir

۲. دانشیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه شاهد: Rahnama_akbar43@yahoo.com

۳. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه شاهد: rahbari@gmail.com

۴. دانشجوی دکتری مطالعات برنامه درسی دانشگاه علامه طباطبائی: hnajafih@yahoo.com

مقدمه

روش‌های آموزشی یکی از مهم‌ترین راهکارهای انتقال دانش است که با به‌کارگیری مجموعه تدابیر منظم و مناسب آموزشی نه تنها یادگیری را تسهیل و اثربخش‌تر می‌کند، بلکه به حرکت تربیتی انسان سرعت می‌بخشد. (علیزاده و علوی، ۱۳۹۴: ۸۰-۸۶)

البته باید توجه داشت که روش‌های آموزشی در مکاتب مختلف فلسفی تربیتی یکسان نیست. به‌طور نمونه پیروان مکتب ایدئالیسم^۱، با تقدیم ذهن بر ماده و اصالت بخشیدن به پندارها بر این باورند که با انجام بحث‌های تحلیلی می‌توان شاهد پیشرفت بیشتری در فراگیران بود (همان به نقل از شفیلد: ۷۵). پیروان مکتب رئالیسم^۲ اعم از واقع‌گرایان عقلی (کل‌گرا) و طبیعی (رفتارگرا) با اعتقاد به عینی و مستقل بودن جهان خارج از ذهن بر این باورند که هدف آموزش و پرورش تجهیز فراگیران در عمل به خواست جامعه و رفع نیازهای آن است (همان، به نقل از علوی). پیروان مکتب پراگماتیسم^۳ که همه چیز را در حال تغییر و دگرگونی می‌دانند بر روش حل مسئله تأکید داشته و آن را موجب پیشرفت فراگیران قلمداد می‌کنند (همان، به نقل از باقری و عطاران). بر اساس مکتب اگزیستانسیالیسم^۴ روش محاوره سقراطی بهترین روش آموزشی است زیرا باعث آگاهی فراگیران از شرایط زندگی خویش می‌شود (همان، به نقل از گوتک). همچنین طبیعت‌گرایان^۵ با اعتقاد به نهفته بودن پاسخ تمام پرسش‌های فلسفی در طبیعت، روش اکتشافی و حل مسئله را برترین روش آموزشی

۱. Idealism

۲. Realism

۳. Pragmatism

۴. Existentialism

۵. Naturalists

می‌دانند. (همان، به نقل از علوی)

مطالعه نگاشته‌های مربوط به تعلیم و تربیت در اسلام نشان می‌دهد که روش‌های آموزشی دارای تقسیمات گوناگون از جمله مستقیم و غیر مستقیم، فعال و غیر فعال، معلم محور و شاگرد محور است. روش‌های آموزشی مستقیم معمولاً به صورت استقرایی انجام شده و معلم محور است. گفتنی است یکی از مهم‌ترین روش‌های آموزشی مستقیم، پرسش و پاسخ است. در این روش هر چند پرسش به گونه‌های مختلفی اعم از ابهام آمیز، اثبات گرایانه، مبتنی بر شواهد مقایسه‌ای، منتقدانه و انکاری مطرح می‌شود اما هدف از طرح این پرسش‌ها، درگیر کردن ذهن متعلم و قرار دادن او در موقعیت‌های گوناگون به منظور تقویت تفکر در وی است. (همان: ۷۶-۸۰)

در روش‌های آموزشی غیر مستقیم که دانش آموز محور بوده، جنبه‌های مختلفی از جمله آموزش‌های کلامی، آموزش‌های مشاهده‌ای، تصویر سازی ذهنی و آموزش‌های مبتنی بر کاوشگری مورد توجه است. مباحثه، گفت و گوهای دو جانبه (با الگوهای ذهنی متفاوت)، بازگویی و اصلاح نگرش در آموزش‌های کلامی، مشاهده عینی و ایفای نقش در آموزش‌های مشاهده‌ای، حل مسئله، تفکر استقرایی و قیاسی در آموزش‌های مبتنی بر کاوشگری برجسته‌ترین محور روش‌های آموزشی غیر مستقیم به حساب می‌آید.

گفتنی است استفاده از فنون آسان ساز، بهره‌گیری از شیوه‌های جلب توجه مخاطب و عینیت بخشی در تعلیم و تربیت اهمیت به سزایی دارد. در فنون آسان ساز، آموزش دهنده با دسته بندی یک موضوع کلی به شاخه‌های مختلف و

توضیح هریک از فروع موجب سهولت به خاطر سپاری محتوا و انتظام ذهنی فراگیر می شود (بهشتی، ۱۳۸۸: ۱۷۵). همچنین استفاده از جملات کوتاه یاد سپاری را آسان می کند (همان: ۱۷۷) و به تصویر کشیدن لحظه به لحظه موضوع در قالب داستان موجب فعال شدن ذهن فراگیر می شود (علیزاده و علوی، ۱۳۹۴، ۸۰-۸۶).

در بهره گیری از شیوه های جلب توجه مخاطب که معمولاً در آغاز سخن به کار می رود (بهشتی، ۱۳۸۸: ۱۹۷)، استفاده از کلمات خطابی، تأکید بر اهمیت مطلب و استفاده از ادات تنبیه و تحضیض جایگاه برجسته ای دارد. در این روش تلاش می شود تا با ایجاد تشنگی و افزودن تقاضای یادگیری در مخاطب، محتوای آموزشی مورد توجه بیشتر واقع شود.

در شیوه های عینیت بخش نیز استفاده از مثال و تشبیه نه تنها موجب اثربخشی بیشتر یادگیری و ملموس تر کردن آن و جا افتادن امور انتزاعی در ذهن فراگیر می شود بلکه میزان ماندگاری آن را افزایش می دهد (همان: ۱۹۸).

با توجه به نگاه خاص اسلام به تعلیم و تربیت و اهمیت استفاده از روش های صحیح آموزشی در تأثیر گذاری عمیق بر نفس متعلم و از آن جا که در نگاه های اندیشمندان روش های آموزشی امام رضا^(ع) مورد توجه جدی واقع نشده پژوهش حاضر با مبنا قرار دادن روایات رضوی در مسند الإمام الرضا^(ع) قصد دارد به سؤالات زیر پاسخ دهد:

۱- در روش آموزشی امام رضا^(ع) فنون آسان ساز کدام اند و تحلیل آن ها چگونه است؟

۲- فنون جلب توجه مخاطب کدام است و تحلیل آن چگونه است؟

۳- شیوه‌های عینیت بخش کدام است و تحلیل آن چگونه است؟

۴- پرسش و پاسخ کدام است و تحلیل آن چگونه است؟

پیشینه پژوهش

برومند (۱۳۷۸) در پژوهش خود با عنوان «روش‌های تعلیم در قرآن و حدیث»، اصول، مبانی و کلیات روش‌ها و فنون تدریس و تعلیم در نظام آموزشی اسلام را براساس قرآن و حدیث بررسی کرده است. وی پس از طرح هر یک از روش‌های آموزشی و ارائه تعریفی کلی از آن‌ها به ذکر مؤیداتی از قرآن و سنت پرداخته است.

حسینی زاده (۱۳۷۹) در پژوهش خود با عنوان «آداب و روش‌های آموزش در سیره معصومین^(ع)» ابتدا به کلیات روش‌های آموزشی پرداخته و سپس با تقسیم روش‌های آموزشی به دو روش گفتاری و نوشتاری به بیان نحوه بهره‌گیری معصومین^(ع) از این روش‌ها در آموزش پرداخته است. وی فصل چهارم را به آداب آموزشی معصومین^(ع) اختصاص داده است. حسین زاده (۱۳۸۰) در پژوهش دیگری با عنوان «روش سؤال و جواب در سیره آموزشی معصومان^(ع)» پس از نگاهی به اهمیت و جایگاه علم و آموزش، به ویژه آموزش دینی، در سیره معصومان^(ع) به بررسی روش سؤال و جواب و تفاوت آن با روش سقراطی و پرسش و پاسخ متعارف می‌پردازد و در نهایت شیوه‌های ترغیب به سؤال، فواید آموزشی و اهمیت و جایگاه آن در سیره معصومین^(ع) را بیان می‌کند.

هاشمی اردکانی و میرشاه جعفری (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «روش مناظره علمی در سیره آموزشی امامان معصوم^(ع) مطالعه موردی: مناظرات علمی امام رضا^(ع)» به مطالعه روش مناظراتی امام رضا^(ع) و اصول حاکم بر آن و

چگونگی فرایند یک مناظره علمی نزد آن حضرت پرداخته است. یاوری (۱۳۸۷) در پژوهش خود با عنوان «تعلیم و تربیت در سیره ائمه اطهار^(ع)» کوشیده است تا با تحقیق در منابع کهن اسلامی و به خصوص شیعی روشن کند که ائمه اطهار^(ع) در تعلیم و تربیت از چه شیوه‌ها، ابزارها، و مواد آموزشی بهره برده‌اند و هدف اصلی و فرعی آنان در توجه به این مسئله چه بوده است. وی در بُعد تربیتی مسائلی همچون اصول اعتقادی دین و مذهب، احکام و قوانین شرعی و رشد اخلاق و در زمینه اهداف آموزشی نیز پرورش استعدادها، آموزش علوم گوناگون و خلق آثار علمی را به عنوان اهداف توجه به تعلیم و تربیت از سوی ائمه اطهار^(ع) بر شمرده است.

آسا (۲۰۰۹) در مقاله خود با عنوان «روش‌های تدریس، یادگیری و انجام پژوهش با استنباط از قرآن و سنت» به جنبه‌های مختلف آموزش و یادگیری در قرآن و سنت پرداخته و آن‌ها را به چهار مرحله، قبل از آموزش، ویژگی‌های شخصیتی مورد نیاز برای آموزش و ارتباط، روش‌های تدریس و در نهایت روش‌های بالا بردن فرایند یادگیری تقسیم می‌کند.

سعدالدین (۱۳۹۲) در کتاب خود با عنوان «پژوهشی در تاریخ و روش‌های آموزش و پرورش در جهان اسلام» با نگاهی تاریخی و تحلیلی و تطبیقی به تعلیم و تربیت اسلامی پرداخته است. وی با استناد به قرآن کریم، روایات و آرای صاحب نظران و علمای جهانی تربیت اسلامی را توصیف می‌کند و مؤسسات و مراکز تعلیم و تربیت اسلامی در سده‌های پیشین را نام می‌برد و مبانی و روش‌های آموزشی در این مراکز را توضیح می‌دهد. فصل پنجم کتاب به روش‌ها و مبانی آموزشی مسلمانان اختصاص دارد.

هندی (۲۰۰۹ م) در کتاب خود با عنوان «طرائق تدریس التریبیه الاسلامیه» در ضمن ۱۷ فصل با اشاره به اهمیت تربیت در اسلام به روش‌هایی از جمله موعظه، قصه، سؤال و جواب، گفت و گو، تمثیل، ممارست، تشویق و تنبیه اشاره می‌کند. وی به تطبیق دیدگاه‌های نظری در شیوه تدریس قرآن، حدیث، توحید، فقه، سیره و فرهنگ اسلامی می‌پردازد و در پایان آسیب‌شناسی آموزش‌های اسلامی اعم از شیوه‌ها، ابزارها را مورد دقت نظر قرار می‌دهد.

سعید (۱۴۲۳ ق) در کتاب خود با عنوان «الرسول المعلم و منهجه فی التعلیم» با اشاره به شأن معلمی رسول خدا(ص) روش‌های تدریس ایشان را بررسی و پس از ذکر انواع روش‌ها به روایات مرتبط با موضوع استناد کرده است.

روش پژوهش

روش پژوهش تحلیل مفهومی و اسنادی است. جامعه پژوهش متنی و شامل کلیه مضامین مرتبط با روش‌های آموزشی امام رضا(ع) در مسند الإمام الرضا(ع) است که به صورت هدفمند و در راستای سؤالات پژوهش انتخاب شده است.

یافته‌ها

بررسی سؤال اول پژوهش: در روش آموزشی امام رضا(ع) فنون آسان‌ساز کدام‌اند و تحلیل آن‌ها چگونه است؟

تأمل در روایات مسند الإمام الرضا(ع) نشان داد که فنون آسان‌ساز در روش آموزشی امام رضا(ع) شامل دسته بندی و شماره بندی مطالب، استفاده از جملات کوتاه و بهره‌گیری از داستان به شرح ذیل بیان شده است:

طبقه بهره‌گیری از دسته بندی و شماره بندی مطالب دارای مولفه‌های: دسته بندی روش‌های صحیح و ناصواب در توحید، خصوصیات لازم در

استطاعت، اخبار جعل شده در فضایل معصومین^(ع)، دسته‌بندی ارکان ایمان، امر خدا و مقرون ساختن آن به چیز دیگری، دسته‌بندی خصلت‌های مؤمن، دسته‌بندی انجام امور توأم با استهزاء آن، دسته‌بندی خصلت‌های موجب ناامیدی در امور دنیا و آخرت، دسته‌بندی خصلت‌های موجب تکمیل ایمان، دسته‌بندی خصلت‌های موجب کمال عقل، دسته‌بندی درجات عجب، دسته‌بندی خصلت‌های موجب جمع مال، دسته‌بندی امور وابسته به امور دیگر، دسته‌بندی مردم در قناعت‌ورزی، دسته‌بندی درجات تواضع، دسته‌بندی گناهان کبیره، دسته‌بندی معصیت‌ها و مؤاخذه آن، دسته‌بندی موقعیت‌های وحشت‌زا برای مردم، شماره‌بندی شب‌های احیا گرفته شده توسط امیر مؤمنان علی^(ع)، دسته‌بندی نهرها در بهشت، دسته‌بندی حدود خلق خداوند، دسته‌بندی مبطلات وضو، شماره‌بندی افراد امرکننده قوم موسی^(ع) به پرستش گوساله، دسته‌بندی برخی از سنت‌های پیامبران، دسته‌بندی عیوب زن در فسخ نکاح، دسته‌بندی عوامل ازدیاد حافظه، دسته‌بندی منافع خضاب، دسته‌بندی واجبات است.

همچنین طبقه بهره‌گیری از داستان کوتاه شامل مؤلفه‌های بهره‌گیری از داستان حضرت ابراهیم^(ع)، بهره‌گیری از داستان ابراهیم^(ع) با گروه کافران، بهره‌گیری از داستان ابراهیم^(ع) و خلیل الله بودن او، بهره‌گیری از داستان قربانی کردن اسماعیل^(ع) و عبدالله پدر پیامبر^(ص)، بهره‌گیری از داستان یوسف^(ع) در اتهام دزدی به او، بهره‌گیری از داستان فردی از اصحاب موسی^(ع)، بهره‌گیری از داستان موسی^(ع)، بهره‌گیری از داستان کشته شدن جوان بنی اسرائیل (بقره)، بهره‌گیری از داستان غرق شدن فرعون و همراهانش در نیل، بهره‌گیری از داستان بنی اسرائیل، بهره‌گیری از داستان موسی^(ع) در ملاقات با خضر نبی^(ع)، بهره‌گیری از داستان

موسی^(ع) و مرد عابر، بهره‌گیری از داستان قوم موسی^(ع) برای درخواست رؤیت خدا، بهره‌گیری از داستان مردی از بنی اسرائیل، بهره‌گیری از داستان بنی اسرائیل و قحطی، بهره‌گیری از داستان دانیال^(ع)، بهره‌گیری از داستان بلعم بن باعور، داستان بخت النصر، بهره‌گیری از داستان حضرت سلیمان^(ع)، بهره‌گیری از داستان حضرت سلیمان^(ع) و مورچه، بهره‌گیری از داستان معراج پیامبر^(ص)، بهره‌گیری از داستان ملاقات پیامبر و علی^(ص) با خضر نبی^(ع)، بهره‌گیری از داستان پیامبر^(ص) و بخشنده مال، بهره‌گیری از داستان پیامبر^(ص) و زنی که خواب دیده بود، بهره‌گیری از داستان پیامبر^(ص) و فرو ریختن بتان، بهره‌گیری از داستان عیادت امام علی^(ع)، بهره‌گیری از داستان حضرت زهرا^(ص)، بهره‌گیری از داستان امام حسن^(ع) برای آزاد کردن برده، بهره‌گیری از داستان امام حسن^(ع) در لحظه شهادت، بهره‌گیری از داستان امام جعفر^(ع)، بهره‌گیری از داستان امام صادق^(ع) و بدگویی از ایشان نزد منصور، بهره‌گیری از داستان آدم و حوا، بهره‌گیری از داستان یحیی^(ع) و سؤال از شیطان، بهره‌گیری از داستان مرد انصاری و نخل، بهره‌گیری از داستان مهاجرین و انصار است.

در جدول (۱) فنون آسان‌ساز در روش آموزشی امام رضا^(ع) بر اساس روایات مسند الإمام الرضا^(ع) منعکس شده است

جدول ۱: فنون آسان ساز در روش آموزشی امام رضا(ع) بر اساس روایات
مسند الإمام الرضا(ع)

سال چهارم شماره ۱۶، زمستان ۱۳۹۵

روش	طبقه	مؤلفه	جلد / صفحه
روش‌ها و فنون آسان ساز	دسته بندی و شماره بندی مطالب	دسته‌بندی روش‌های صحیح و ناصواب در توحید	ج ۱: ۲۹
		دسته‌بندی خصوصیات لازم در استطاعت	ج ۱: ۳۵
		دسته‌بندی اخبار جعل شده در فضایل معصومین(ع)	ج ۱: ۲۳۷
		دسته‌بندی ارکان ایمان	ج ۱: ۲۵۷
		دسته بندی امر خدا و مقرون ساختن آن به چیز دیگری	ج ۱: ۲۶۸
		دسته بندی انجام امور توأم با استهزاء آن	ج ۱: ۲۸۳
		دسته‌بندی خصلت‌های مؤمن	ج ۱: ۲۵۸
		دسته بندی خصلت‌های موجب ناامیدی در امور دنیا و آخرت	ج ۱: ۲۸۴
		دسته بندی خصلت‌های موجب تکمیل ایمان	ج ۱: ۲۸۵
		دسته بندی خصلت‌های موجب کمال عقل	ج ۱: ۲۸۵
		دسته بندی درجات عجب	ج ۱: ۲۸۵
		دسته بندی خصلت‌های موجب جمع مال	ج ۱: ۲۸۷
		دسته بندی امور وابسته به امور دیگر	ج ۱: ۳۰۱-۳۰۲
		دسته بندی مردم در قناعت و رزی	ج ۱: ۳۰۳
		دسته بندی درجات تواضع	ج ۱: ۳۰۵
		دسته بندی گناهان کبیره	ج ۱: ۲۲۶-۳۲۷
		دسته بندی معصیت‌ها و مؤاخذه آن	ج ۱: ۳۲۸
		دسته بندی موقعیت‌های وحشت‌زا برای مردم	ج ۱: ۳۵۶
		شماره گذاری شب‌های احیا گرفته شده توسط امیر مومنان(ع)	ج ۴: ۱۴
		دسته بندی نهرها در بهشت	ج ۲: ۲
		دسته بندی حدود خلق خداوند	ج ۲: ۸۶
		دسته بندی برخی از سنت‌های پیامبران	ج ۲: ۲۶۷
		دسته بندی عیوب زن در فسخ نکاح	ج ۲: ۲۸۱
شماره گذاری اجزاء حرام از گوسفند	ج ۲: ۳۲۶		
دسته بندی عوامل ازدیاد حافظه	ج ۲: ۳۵۱		
دسته بندی واجبات	ج ۲: ۴۱۸		
جمالات کوتاه استفاده از	ج ۱: ۲۸۱؛ ج ۲: ۳۷۲؛ ج ۱: ۲۹۳؛ ج ۱: ۳۰۵؛ ج ۱: ۳۰۵؛ ج ۱: ۳۰۷؛ ج ۲: ۱۵۵؛ ج ۲: ۲۵۷؛ ج ۲: ۲۶۹؛ ج ۲: ۴۴؛ ج ۲: ۳۷۶؛ ج ۱: ۴؛ ج ۱: ۲۸۰؛ ج ۲: ۱۵۵؛ ج ۲: ۲۶۳؛ ج ۲: ۳۳۲؛ ج ۱: ۲۸۵؛ ج ۱: ۳		

تحلیل روش‌های آموزشی امام رضا(ع) با تکیه بر مسند الإمام الرضا(ع) ❖ ۵۷

سال چهارم شماره ۱۶، زمستان ۱۳۹۵

ج ۱: ۵۸	بهره گیری از داستان حضرت ابراهیم(ع)	بهره گیری از داستان	روش‌ها و فنون آسان ساز
ج ۲: ۱۲۵	بهره گیری از داستان ابراهیم(ع) با گروه کافران		
ج ۲: ۱۲۵-۱۲۶	بهره گیری از داستان ابراهیم(ع) وخلیل الله بودن او		
ج ۱: ۵۹- ۶۱	بهره گیری از داستان قربانی کردن اسماعیل(ع) و عبدالله پدر پیامبرص		
ج ۱ص ۶۲	بهره گیری از داستان یوسف(ع) در اتهام دزدی به او		
ج ۱: ۲۸	بهره گیری از داستان فردی از اصحاب موسی(ع)		
ج ۱: ۶۴	بهره گیری از داستان موسی(ع)		
ج ۱: ۶۴-۶۵	بهره گیری از داستان کشته شدن جوان بنی اسرائیل(بقره)		
ج ۱: ۶۵	بهره گیری از داستان غرق شدن فرعون و همراهانش در نیل		
ج ۱: ۶۷	بهره گیری از داستان بنی اسرائیل		
ج ۱: ۳۵۳-۳۵۵	بهره گیری از داستان موسی(ع) در ملاقات با خضر نبی(ع)		
ج ۲: ۱۲۶-۱۲۸	بهره گیری از داستان موسی(ع) و مرد عابر		
ج ۲: ۷۹	بهره گیری از داستان قوم موسی(ع) برای درخواست رؤیت خدا		
ج ۲: ۲۰۷-۲۰۸	بهره گیری از داستان مردی از بنی اسرائیل		
ج ۲: ۴۶۸	بهره گیری از داستان بنی اسرائیل و قحطی		
ج ۱: ۶۸	بهره گیری از داستان دانیال(ع)		
ج ۱: ۳۳۵	بهره گیری از داستان بلعم بن باعورا		
ج ۲: ۷۶	بهره گیری از داستان بخت النضر		
ج ۱: ۷۰-۷۱	بهره گیری از داستان حضرت سلیمان(ع)		
ج ۱: ۳۶۳-۳۶۴	بهره گیری از داستان حضرت سلیمان(ع) و مورچه		
ج ۲: ۳۹۷	بهره گیری از داستان حضرت سلیمان(ع) و پیر زن		
ج ۱: ۷۹-۸۰	بهره گیری از داستان معراج پیامبر(ص)		
ج ۱: ۱۲۸	بهره گیری از داستان ملاقات پیامبر(ص) و علی(ع) با خضر نبی(ع)		
ج ۲: ۳۸۱	بهره گیری از داستان پیامبر(ص) و بخشنده مال		
ج ۲: ۴۶۷	بهره گیری از داستان پیامبر(ص) و زنی که خواب دیده بود		
ج ۲: ۴۷۳	بهره گیری از داستان پیامبر(ص) و فرو ریختن بتان		
ج ۱: ۱۴۹-۱۵۰	بهره گیری از داستان عبادت امام علی(ع)		
ج ۱: ۱۴۴	بهره گیری از داستان حضرت زهر(س)		
ج ۱: ۱۴۵	بهره گیری از داستان امام حسن(ع) برای آزاد کردن برده		
ج ۱: ۱۴۵	بهره گیری از داستان امام حسن(ع) در لحظه شهادت		
ج ۱: ۲۳۹-۲۴۱	بهره گیری از داستان امام جعفر(ع)		
ج ۱: ۲۴۱-۲۴۳	بهره گیری از داستان امام صادق(ع) و بد گویی از ایشان نزد منصور		
ج ۲: ۹۴	بهره گیری از داستان داود نبی(ع)		
ج ۱: ۳۱۷-۳۱۸	بهره گیری از داستان آدم و حوا		
ج ۲: ۴۷۵-۴۷۶	بهره گیری از داستان یحیی(ع) و سؤال از شیطان		
ج ۱: ۳۸۳-۳۸۴	بهره گیری از داستان مرد انصاری و نخل		
ج ۲: ۱۱۸	بهره گیری از داستان مهاجرین و انصار		

۲. بررسی سؤال دوم پژوهش: در روش آموزشی امام رضا^(ع) فنون جلب توجه مخاطب کدام است و تحلیل آن چگونه است؟

تأمل در روایات مسند الإمام الرضا^(ع) نشان داد که فنون جلب توجه مخاطب در روش آموزشی امام رضا^(ع) شامل تاکید بر اهمیت مطلب، استفاده از کلمات خطابی و بهره مندی از ادوات تنبیه و تحضیض به شرح ذیل بیان شده است:

طبقه تأکید بر اهمیت مطلب دارای مؤلفه‌های؛ تاکید لفظی، تاکید معنوی است. طبقه استفاده از کلمات خطابی دارای مؤلفه‌های؛ خطاب با کنیه، خطاب با اسم، خطاب با الفاظ مبهم، خطاب به دین، خطاب به صفت، خطاب مشتق، خطاب عام است.

طبقه بهره مندی از ادوات تنبیه و تحضیض دارای مؤلفه‌های استفاده از آلا، أما و لولا است.

در جدول (۲) فنون جلب توجه مخاطب در روش آموزشی امام رضا^(ع) بر اساس روایات مسند الإمام الرضا^(ع) منعکس شده است.

Archive SID

جدول ۲: فنون جلب توجه مخاطب در روش آموزشی امام رضا(ع) بر اساس روایات مسند الإمام الرضا(ع)

روش	طبقه	مؤلفه	جلد / صفحه
تاکید بر اهمیت مطالب	تاکید بر اهمیت مطالب	تاکید لفظی	ج ۱: ۳۰؛ ج ۱: ۷۲؛ ج ۱: ۱۸۴؛ ج ۲: ۲۲؛ ج ۲: ۳۹؛ ج ۲: ۴۰؛ ج ۲: ۵۵؛ ج ۲: ۵۵؛ ج ۲: ۵۶؛ ج ۲: ۲۱۲.
		تاکید معنوی	ج ۱: ۹۹؛ ج ۱: ۱۰۳؛ ج ۱: ۳۳۴؛ ج ۲: ۱۳؛ ج ۲: ۳۹؛ ج ۲: ۷۹؛ ج ۲: ۶۸؛ ج ۲: ۵۰۲؛ ج ۱: ۱۰۱.
	استفاده از کلمات خطایی	خطاب با کنیه	ج ۱: ۳؛ ج ۱: ۱۸؛ ج ۱: ۲۶؛ ج ۱: ۱۸۶؛ ج ۱: ۲۱۵؛ ج ۱: ۲۳۲؛ ج ۱: ۲۳۷؛ ج ۱: ۲۷۵.
		خطاب با کنیه	ج ۱: ۳۳۲؛ ج ۱: ۳۵۹؛ ج ۲: ۲۷؛ ج ۲: ۹۷؛ ج ۲: ۲۲۳.
	تنبیه و تحفیض با آلا	خطاب با اسم	ج ۲: ۴۳۴؛ ج ۱: ۳۵؛ ج ۱: ۳۹؛ ج ۱: ۶۷؛ ج ۱: ۹۶؛ ج ۱: ۱۰۹؛ ج ۱: ۱۵۸؛ ج ۱: ۱۶۲؛ ج ۱: ۱۸۲؛ ج ۱: ۱۸۳؛ ج ۱: ۲۰۵؛ ج ۱: ۲۰۶؛ ج ۱: ۲۰۷؛ ج ۱: ۲۲۴؛ ج ۱: ۲۳۱؛ ج ۱: ۲۴۴؛ ج ۱: ۲۵۰؛ ج ۱: ۲۷۷؛ ج ۱: ۲۸۶؛ ج ۱: ۳۷۵؛ ج ۲: ۲؛ ج ۲: ۵۱؛ ج ۲: ۶۷۵؛ ج ۲: ۶۸۳؛ ج ۲: ۸۵؛ ج ۲: ۱۳۶؛ ج ۲: ۱۷۷؛ ج ۲: ۲۶۶؛ ج ۲: ۴۳۳.
		خطاب با الفاظ مبهم	ج ۱: ۶۲؛ ج ۱: ۱۵۶؛ ج ۱: ۱۶۸.
		خطاب به دین	ج ۲: ۷۸؛ ج ۲: ۷۶.
		خطاب با مشتق	ج ۱: ۱۶۲؛ ج ۲: ۱۱۲.
		خطاب با صفت	ج ۲: ۱۱۰؛ ج ۱: ۱۷۶؛ ج ۱: ۱۶۹؛ ج ۱: ۱۸۰؛ ج ۲: ۹۲.
		خطاب عام	ج ۲: ۱۰۲؛ ج ۱: ۳۰۴.
تنبیه و تحفیض با لولا	تنبیه و تحفیض با آلا	ج ۱: ۲۳؛ ج ۱: ۳۴۰؛ ج ۲: ۱۰۹؛ ج ۲: ۱۱۰؛ ج ۲: ۴۲۶؛ ج ۱: ۳۶؛ ج ۱: ۲۲۵؛ ج ۱: ۳۳۳؛ ج ۱: ۳۱۱؛ ج ۲: ۸۰.	
	تنبیه و تحفیض با اما	ج ۲: ۱۵۳؛ ج ۲: ۲۲۰؛ ج ۲: ۲۴۹؛ ج ۲: ۲۸۰؛ ج ۲: ۳۷۱؛ ج ۲: ۳۹۶؛ ج ۲: ۴۰۶؛ ج ۲: ۳۷۱.	
	تنبیه و تحفیض با اما	ج ۲: ۴۲۰؛ ج ۲: ۴۴۵؛ ج ۲: ۴۵۴؛ ج ۲: ۴۵۶؛ ج ۲: ۴۶۲.	
	تنبیه و تحفیض با لولا	ج ۱: ۱۴؛ ج ۲: ۸۹؛ ج ۲: ۲۴۱؛ ج ۲: ۴۳۴.	

۳. بررسی سؤال سوم پژوهش: در روش آموزشی امام رضا^(ع) شیوه‌های عینیت بخش کدام است و تحلیل آن چگونه است؟

تأمل در روایات مسند الإمام الرضا^(ع) نشان داد که شیوه‌های عینیت بخش در روش آموزشی امام رضا^(ع) شامل مثال و تشبیه به شرح ذیل بیان شده است: طبقه مثال دارای مؤلفه‌های: ذکر نمونه در اشتراک برخی اسامی خداوند با انسان، ذکر مثال در اسماء و صفات خداوند، ذکر نمونه برای مستجاب شدن دعا، ذکر نمونه برای عدم هراس از تهدید، ذکر مثال برای حافظ بودن خداوند، ذکر نمونه از شیوه تبلیغ پیامبر^(ص)، ذکر مثال از خاتمه حیات امامان، ذکر نمونه برای پذیرش جایگاه حکومتی، ذکر مثال برای معجزات یسع و حزقیل بدون قول به الوهیت او از سوی امت، ذکر نمونه برای صفات خداوند، ذکر مثال برای عدم رویت خداوند، ذکر نمونه برای عدم رویت خداوند، ذکر مثال برای مکان رفتن روح، ذکر نمونه برای موارد جواز شهادت از سوی زنان، اهل کتاب و بچه‌ها، ذکر مثال برای انواع پوشش حضرت یوسف^(ع)، ذکر نمونه برای متعلق دینه، ذکر نمونه برای گفتن ان شاء الله و تأثیر آن، ذکر مثال برای موارد دفع بلا به سبب حضور افراد، ذکر نمونه برای در امان ماندن از شر دشمنان است.

همچنین طبقه تشبیه و تمثیل دارای مؤلفه‌های: تشبیه مهربانی حضرت رسول^(ص) نسبت به امت خویش به مهربانی پدر بر فرزندان، تشبیه سلاح به تابوت در بنی اسرائیل، تشبیه امام به ماه تابان، نور فروزان، چراغ درخشان، ستاره راهنما در شب‌های تاریک، و آب گورا برای تشنگان، آتش در بلندی‌های بیان‌ها، به ابر پر باران، باران پربرکت، چشمه جوشان، باغ و برکه، پدر مهربان، برادر تکی، ستاره فروزان و آفتاب تابان؛ تشبیه خود امام و هارون (قبر ایشان)

به دو انگشت که به هم چسبیده‌اند، تشبیه پاک شدن از گناه تشبیح کننده جنازه محب اهل بیت^(ع) به کودک تازه متولد شده از مادر، تشبیه بوسیدن دست کسی به نماز خواندن (عبادت) برای او، تشبیه محکم کلام اهل بیت^(ع) به محکم قرآن و متشابه آن به متشابه قرآن، تشبیه کثرت گناه به تعداد ستارگان، تشبیه روانه شدن روزها به درگاه الهی در قیامت به روانه شدن عروس به سوی حجله، تشبیه روز جمعه به ماه در بین ستارگان، تشبیه اطعام مؤمن در روز غدیر به اطعام همه انبیا و صدیقین، تشبیه ترس و گریز دشمنان به گریزان شدن خرهای وحشی رم کرده از ترس شیر، تشبیه خواننده دعا در سجده شکر به همراهی کننده رسول خدا^(ص) به در بدر، تشبیه تیره شدن روح به خورشید تابان که ابر آن را پوشانده، تشبیه شخصی که بیماری او یک سال طول کشیده به فرد بیهوش، تشبیه نعمت‌های الهی به شتری بسته شده، تشبیه زائر امام حسین^(ع) به زیارت کننده خدا در بالای عرش تشبیه زائر قبر امام موسی کاظم^(ع) به زیارت قبر پیامبر و امیر المؤمنین^(ع)، تشبیه برتری گندم بر جو به فضیلت اهل بیت^(ع) بر مردم، تشبیه نگاه کننده به شطرنج به نگاه کننده به آتش، تشبیه حرمت خوردن خاک به خوردن مردار، خون و گوشت خوک، تشبیه ابو حمزه ثمالی در زمان خود به سلمان در زمان خود، تشبیه منکر حقانیت خویش امام رضا^(ع) به منکر حقانیت پدران خود، تشبیه یونس در زمان خود به سلمان در زمان خود است.

در جدول (۳) عینیت بخشی در روش آموزشی امام رضا^(ع) بر اساس روایات مسند الإمام الرضا^(ع) منعکس شده است.

جدول ۳: عینیت بخشی در روش آموزشی امام رضا(ع) بر اساس روایات
مسند الإمام الرضا(ع)

سال چهارم شماره ۱۶، زمستان ۱۳۹۵

ردیف	طبقه	مؤلفه	جلد / صفحه
روش‌ها و فنون عینیت بخشی	ثالث	ذکر نمونه نمونه محسوس در اشتراک برخی اسامی خداوند با انسان	ج ۱: ۱۳
		ذکر نمونه در اسماء و صفات خداوند	ج ۱: ۱۳
		ذکر نمونه برای مستجاب شدن دعا	ج ۱: ۱۴۷
		ذکر نمونه برای عدم هراس از تهدید	ج ۱: ۱۶۶
		ذکر نمونه برای حافظ بودن خداوند	ج ۱: ۱۶۷
		ذکر نمونه از شیوه تبلیغ پیامبر (ص)	ج ۱: ۱۸۱
		ذکر نمونه‌ای از خاتمه حیات امامان	ج ۱: ۱۸۴
		ذکر نمونه برای پذیرش جایگاه حکومتی	ج ۱: ۳۴۸
		ذکر نمونه برای معجزات یسع و حزقیل بدون قول به الهییت او از سوی امت	ج ۲: ۷۸
		ذکر نمونه برای صفات خداوند	ج ۲: ۸۷
		ذکر نمونه برای عدم رویت خداوند	ج ۲: ۸۷
		ذکر نمونه برای عدم رویت خداوند	ج ۲: ۸۷
		ذکر نمونه برای مکان رفتن روح	ج ۲: ۱۰۳
		ذکر نمونه برای موارد جواز شهادت از سوی زنان، اهل کتاب و بچه‌ها	ج ۲: ۲۸۷
		ذکر نمونه از انواع پوشش حضرت یوسف(ع)	ج ۲: ۳۶۱
		ذکر نمونه برای متعلق دبه	ج ۲: ۳۹۶
		ذکر نمونه برای گفتن ان شاءالله و تأثیر آن	ج ۲: ۴۳۴
		ذکر نمونه از موارد دفع بلا به سبب حضور افراد	ج ۲: ۴۳۵
		ذکر نمونه برای در امان ماندن از شر دشمنان	ج ۲: ۴۴۱

تحلیل روش‌های آموزشی امام رضا(ع) با تکیه بر مسند الإمام الرضا(ع) ❖ ۶۳

سال چهارم شماره ۱۶، زمستان ۱۳۹۵

ج ۱: ۸۰	تشبیه مهربانی حضرت رسول(ص) نسبت به امت خویش به مهربانی پدر بر فرزندان	روش‌ها و فنون تدریس
ج ۱: ۹۵	تشبیه سلاح به تابوت در بنی اسرائیل	
ج ۱: ۹۸	تشبیه امام به ماه تابان، نور فروزان، چراغ درخشان، ستاره راهنما در شبهای تاریک، و آب گورا برای تشنگان	
ج ۱: ۹۸	تشبیه امام به آتش در بلندی‌های بیابان‌ها	
ج ۱: ۹۸	تشبیه امام به ابر پر باران، باران پربرکت، چشمه جوشان، باغ و برکه، پدر مهربان، پسرادر تنی	
ج ۱: ۹۸	تشبیه امام به ستاره فروزان و آفتاب تابان	
ج ۱: ۱۶۶	تشبیه خود امام و هارون(قبر ایشان) به دو انگشت که به هم چسبیده‌اند	
ج ۱: ۲۰۷	تشبیه پاک شدن از گناه تشبیه کننده جنازه محب اهل بیت(ع) به کودک تازه متولد شده از مادر	
ج ۱: ۲۸۶	تشبیه بوسیدن دست کسی به نماز خواندن(عبادت) برای او	
ج ۱: ۳۰۷-۳۰۸	تشبیه محکم کلام اهل بیت(ع) به محکم قرآن و متشابه آن به متشابه قرآن	
ج ۲: ۱۳	تشبیه کثرت گناه به تعداد ستارگان	
ج ۲: ۱۷	تشبیه روانه شدن روزها به درگاه الهی در قیامت به روانه شدن عروس به سوی حجله	
ج ۲: ۱۸	تشبیه روز جمعه به ماه در بین ستارگان	
ج ۲: ۱۹	تشبیه اطعام مؤمن در روز غدیر به اطعام همه انبیا و صدیقین	
ج ۲: ۵۹	تشبیه ترس و گریز دشمنان به گریزان شدن خرهای وحشی رم کرده از ترس شیر	
ج ۲: ۶۵	تشبیه خواننده دعا در سجده شکر به همراهی کننده رسول خدا(ص) به در بدر	
ج ۲: ۱۰۳	تشبیه تیره شدن روح به خورشید تابان که ابر آن را پوشانده	
ج ۲: ۲۰۲	تشبیه شخصی که بیماری او یک سال طول کشیده به فرد بیهوش	
ج ۲: ۲۰۷	تشبیه نعمت‌های الهی به شتری بسته شده	
ج ۲: ۲۴۸	تشبیه زائر امام حسین(ع) به زیارت کننده خدا در بالای عرش	
ج ۲: ۲۵۱	تشبیه زائر قبر امام موسی کاظم(ع) به زیارت قبر پیامبر(ص) و امیرالمؤمنین(ع)	
ج ۲: ۲۵۲	تشبیه(ثواب) زیارت قبر امام موسی کاظم(ع) به زیارت قبر پیامبر و امیرالمؤمنین	
ج ۲: ۳۳۰	تشبیه برتری گندم بر جو به فضیلت اهل بیت(ع) بر مردم	
ج ۲: ۳۵۸	تشبیه نگاه کننده به شطرنج به نگاه کننده به آتش	
ج ۲: ۴۱۰	تشبیه حرمت خوردن خاک به خوردن مردار، خون و گوشت خوک	
ج ۲: ۴۲۶	تشبیه ابوحمزه ثمالی در زمان خود به سلمان در زمان خود	
ج ۲: ۴۳۲	تشبیه منکر حقانیت خویش امام رضا(ع) به منکر حقانیت پدران خود	
ج ۲: ۴۵۵	تشبیه یونس در زمان خود به سلمان در زمان خود	
ج ۲: ۴۹۷	تشبیه منزلت امام علی(ع) نسبت به پیامبر(ص) به منزلت هارون برای موسی(ع)	
ج ۲: ۱۹	تشبیه مؤمنین در پذیرش ولایت امیرمومنان(ع) در روز غدیر به ملائکه در سجده بر آدم و تشبیه منکرین ولایت امیرالمؤمنین(ع) در روز غدیر به شیطان	
ج ۲: ۱۰۳	تشبیه شعاع روح در بدن به پرتو خورشید در آسمان	

۴. بررسی سؤال چهارم پژوهش: در روش آموزشی امام رضا^(ع) پرسش و پاسخ کدام است و تحلیل آن چگونه است؟

تأمل در روایات مسند الإمام الرضا^(ع) نشان داد که راهکار پرسش و پاسخ در روش آموزشی امام رضا^(ع) به شرح ذیل بیان شده است:

طرح پرسش ابتدا از سوی شاگرد و ارائه پاسخ توسط امام^(ع)، طرح پرسش ابتدا از سوی امام^(ع) و پاسخ صحیح از سوی شاگرد با تأیید و تکمیل امام رضا^(ع)، طرح پرسش ابتدا از سوی امام^(ع) و پاسخ نادرست از سوی شاگرد همراه با اصلاح و ارائه پاسخ درست امام^(ع)، طرح پرسش ابتدا از سوی امام^(ع) و اظهار نا آگاهی شاگرد یا اظهار آگاه تر بودن امام^(ع) از سوی شاگرد و پاسخ توسط امام^(ع)، طرح پرسش احتمالی و پاسخ آن توسط امام^(ع) و طرح پرسش ابتدا از سوی شاگرد و ارائه پاسخ توسط امام^(ع) است.

در جدول (۴) پرسش و پاسخ در روش آموزشی امام رضا^(ع) بر اساس روایات مسند الإمام الرضا^(ع) منعکس شده است.

Archival SID

<p>ج ۲: ۷۵؛ ج ۲: ۲۷۴.</p>	<p>طرح پرسش ابتدا از سوی امام(ع) و پاسخ صحیح از سوی شاگرد با تأیید یا تبسم و تکمیل امام(ع)</p>	<p>روایت پرسش و پاسخ</p>
<p>ج ۲: ۳۲۳؛ ج ۱: ۱۷؛ ج ۱: ۵۳؛ ج ۱: ۵۵؛ ج ۱: ۹۳؛ ج ۱: ۲۶۳.</p>	<p>طرح پرسش ابتدا از سوی امام(ع) و پاسخ نادرست از سوی شاگرد همراه با اصلاح و ارائه پاسخ درست امام(ع)</p>	
<p>ج ۱: ۶؛ ج ۱: ۶؛ ج ۱: ۶؛ ج ۱: ۵۷؛ ج ۱: ۶؛ ج ۲: ۳۶۷؛ ج ۱: ۲۰۴؛ ج ۱: ۲۲۳؛ ج ۱: ۲۳۴؛ ج ۲: ۹۶؛ ج ۲: ۲۴۷؛ ج ۲: ۳۱۵؛ ج ۱: ۳۶؛ ج ۱: ۳۶؛ ج ۱: ۳۳۷.</p>	<p>طرح پرسش ابتدا از سوی امام(ع) و اظهار نا آگاهی شاگرد و یا اظهار آگاهیتر بودن امام(ع) از سوی شاگرد و پاسخ توسط امام(ع)</p>	
<p>ج ۱: ۵۰؛ ج ۱: ۱۱۰؛ ج ۱: ۱۱۰؛ ج ۲: ۲۱۷؛ ج ۲: ۲۱۸؛ ج ۲: ۲۱۸؛ ج ۲: ۱۵۳؛ ج ۲: ۱۵۳؛ ج ۲: ۱۵۳؛ ج ۲: ۲۰۱؛ ج ۲: ۲۰۱؛ ج ۲: ۲۰۱؛ ج ۲: ۲۰۲؛ ج ۲: ۲۰۲؛ ج ۲: ۲۰۳.</p>	<p>طرح پرسش احتمالی و پاسخ آن توسط امام(ع)</p>	

سال چهارم شماره ۱۶، زمستان ۱۳۹۵

بحث و نتیجه گیری

تحلیل روش‌های آموزشی امام رضا(ع) در مسند الإمام الرضا(ع) نشان داد: روش‌های آموزشی امام رضا(ع) در برگیرنده مجموعه تدابیر منظمی است که فرایند یادگیری را تسهیل و حرکت تربیتی انسان را به سوی کمال تسریع می‌کند. امام رضا(ع) با استفاده از فنون آسان ساز از جمله دسته بندی موضوعات، به کاربردن جملات کوتاه و بهره‌گیری از داستان، به خاطر سپاری محتوا را برای فراگیر تسهیل می‌کند و موجب ایجاد انتظام ذهنی در مخاطب می‌شود. همچنین امام رضا(ع) با بهره‌گیری از فنون جلب توجه مانند تأکید بر اهمیت مطلب، استفاده از کلمات خطابی و ادات تنبیه موجب ایجاد تشنگی و افزایش تقاضای یادگیری در مخاطب می‌شود و از شیوه‌های عینیت بخش همچون مثال و تشبیه به منظور ملموس تر کردن و اثربخشی بیشتر یادگیری استفاده می‌کند. به کارگیری روش پرسش و پاسخ از سوی امام رضا(ع) موجب شرکت فعال شاگرد در فرایند آموزش می‌شود و تقویت و تعمیق قوه تفکر را به دنبال دارد.

منابع

- برومند، سید مهدی (۱۳۷۸)، روش های تعلیم در قرآن کریم و سنت، پایان نامه کارشناسی ارشد، علوم قرآن و حدیث، قم: دانشکده اصول دین.
- بهشتی، سید مصطفی (۱۳۸۸)، بررسی تطبیقی روش آموزشی سخنرانی و شیوه های مرتبط با آن از دیدگاه معصومان (ع) و آموزه های متداول، پایان نامه کارشناسی ارشد، علوم حدیث (تفسیر اثری)، شهر ری: دانشکده علوم حدیث.
- حسینی زاده، سید علی (۱۳۷۹)، آداب و روش های آموزش در سیره معصومین (ع)، پایان نامه کارشناسی ارشد، تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- ----- (۱۳۸۰)، روش سؤال و جواب در سیره معصومان (ع)، فصلنامه حوزه و دانشگاه، سال هفتم، شماره ۲۸: ص ۷۴-۹۵.
- سعدالدین، محمد منیر (۱۳۹۲)، پژوهشی در تاریخ و روش های آموزش و پرورش در جهان اسلام، ترجمه مرتضی اکبر زاده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- سعید، محمد رأفت (۱۴۲۳)، الرسول المعلم و منهجه فی التعلیم، مصر: المنصوره، دارالوفاء.
- عطاردی قوچانی، عزیزالله (۱۳۹۲)، مسند الإمام الرضا ابی الحسن علی بن موسی علیهما السلام، مشهد: آستان قدس رضوی.

تحلیل روش‌های آموزشی امام رضا(ع) با تکیه بر مسند الإمام الرضا(ع) ❖ ۶۹

- علیزاده، مزده؛ علوی، سید حمید رضا (۱۳۹۴)، روش‌های آموزشی از منظر قرآن کریم، فصلنامه معرفت، شماره ۲۰۹:ص ۷۳-۸۸.
- هاشمی اردکانی، حسن؛ میرشاه جعفری، ابراهیم (۱۳۸۷)، روش مناظره علمی در سیره آموزشی امامان معصوم (ع) مطالعه موردی: مناظرات علمی امام رضا (ع). دوفصلنامه تربیت اسلامی، سال سوم، شماره ۷:ص ۷-۲۲.
- هندی:صالح ذیاب (۲۰۰۹ م)، طرائق تدریس التربية الاسلامية، عمان: دارالفکر.
- یاوری، محمدجواد (۱۳۸۷)، تعلیم و تربیت در سیره ائمه اطهار (ع)، فصلنامه معرفت، سال هفدهم، شماره ۱۳۰:ص ۲۷-۴۸.
- ASa, Basil; Bb, Sulaiman(2009). **Approaches for teaching, learning and doing research as deduced from the Qur'an and Sunnah.** THE INTERNATIONAL MEDICAL JOURNAL, VOLUME 8 NUMBER 2.